

Una traducció en català valencià dels evangelis, a Oxford, del segle XVIII¹

Vicent de Melchor

Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Filologia Catalana
08193 Bellaterra. Barcelona (Spain)

Data de recepció: 15/3/1999

Resum

Tradicionalment, s'ha repetit que no hi havia hagut cap traducció catalana dels evangelis des de la versió de la Bíblia de Bonifaci Ferrer (1478) fins a *Lo Nou Testament* de Josep Melcior Prat (1832). Aquesta llacuna, tanmateix, és salvada per la traducció manuscrita inèdita de la Bodleian Library d'Oxford. L'article demostra que el traductor no va partir dels textos grecs ni de la Vulgata llatina sinó de la versió castellana protestant de Reina/Valera, i que la traducció no va ser al menorquí sinó al valencià; a més, intenta identificar el seu autor, molt probablement Lluís de las Torres, un capellà convertit a l'anglicanisme, que els hauria traduït cap a 1735 a Windsor.

Paraules clau: història de les traduccions al català, traduccions bíbliques, història del català, dialectologia del català, Lluís (Louis) de las Torres.

Abstract

It has often been assumed that there was no translation of the Gospels into the Catalan language between that of the Bible by Bonifaci Ferrer (1478) and that of the New Testament by Josep Melcior Prat (1832). However, this gap can be filled by the manuscript, unpublished translation in the Bodleian Library, Oxford. The paper reveals that the translator neither used the texts in Greek nor the Latin Vulgata as a basis but the Protestant translation in Spanish by Reina and Valera, and that his translation was not in the Minorcan Catalan but in the Valencian Catalan. The paper also tries to identify the author of the version, most probably Louis (Lluís) de las Torres, a former Roman Catholic priest converted to the Church of England, who would have translated it in Windsor ca. 1735.

Key words: History of translations in Catalan, Bible translations, history of Catalan, Catalan dialectology, Louis (Lluís) de las Torres.

1. Agraïixo a Lluís Cabré (UAB) la seva ajuda en la recerca d'algunes fonts a Anglaterra. Igualment, estic en deute amb Eulàlia Bonet (UAB), Jan Matas i Marcel Ortín (UPF) per les observacions que van fer a una primera versió de l'article. Sense la col·laboració i els comentaris de tots quatre l'abast final del present treball hauria estat sens dubte sensiblement menor. Tots els errors que hi puguin quedar són només responsabilitat meua.

Sumari

1. Introducció

La història de les traduccions bíbliques al català encara és lluny de ser prou coneguda. Malgrat els estudis i les edicions dels últims anys, encara queden abundants llacunes per omplir, començant per l'edició i l'estudi de textos inèdits². Així, s'ha repetit tradicionalment que no hi va haver cap versió catalana dels quatre evangelis entre la malaguanyada edició de la Bíblia publicada el 1478 a València per Bonifaci Ferrer, germà de sant Vicent Ferrer, i la versió del Nou Testament que va publicar el català Josep Melcior Prat el 1832 a Londres, a expenses de la British and Foreign Bible Society³.

Aquest buit, tanmateix, va ser parcialment cobert per la versió inèdita dels quatre evangelis conservada a la Bodleian Library, d'Oxford, feta molt probablement durant la tercera dècada del segle XVIII per un capellà convertit el 1733 a l'anglicanisme, anomenat Lluís de las Torres (País Valencià? ca. 1693-St. Mary, Jamaica, 1739). Aquest clergue hauria traduït els evangelis al català amb vista a introduir-los a l'illa de Menorca, llavors sota sobirania britànica, però finalment no es van arribar a publicar mai per motius que desconeixem exactament, però que podem entreveure:

Newman [secretari de la Society for Promoting Christian Knowledge] hoped to have it [el Nou Testament] printed «by obtaining an order from His Majesty to the Treasury

2. Cf. Conques (1976), Corella (1985), Ventura (1993), IBEC (1989). Entre els inèdits podem destacar el Nou Testament i el saltiri, tots dos segurament del segle XIV, de la Biblioteca Colombina de Sevilla (Bohigas, 1989: 87-88); la Bíblia de la British Library, del segle XV (Bohigas, 1985 [1927]: 44-46); el fragment del llibre de Josuè conservat als Estats Units, del segle XV (comunicació personal de Kenneth Brown, 2 d'agost de 1999); les bíblies, els saltiris i el Nou Testament de la Bibliothèque Nationale, dels segles XIV i XV (Bohigas, 1985 [1930]: 73-82; 1989: 87-88); els textos bíblics de la Biblioteca de la Diputació Foral de Biscaia, del segle XIX (Puig, 1987: 104, n. 25), i els de la Cambridge University Library de Josep M. Prat, també del segle XIX (ibíd.).
3. Entre les manifestacions explícites sobre la inexistència de versions bíbliques en català durant la «Decadència», vegeu per exemple: Bonet (1992 [1984]: 302-03) i Puig (1987: 1992); entre les implícites: Díaz & Ubach (1971: 528), Conques (1976: 12 [esp. n. 5], 13), Bonet (1984 [1979]: 420-21), IBEC 1989: xi) i Ventura (1993: 13). Sobre la història de les traduccions bíbliques al català, vegeu les sinopsis de Díaz & Ubach (1971), Bohigas (1979: 87-90) i Ventura (1993: 78-85); les monografies citades per Bonet (1984 [1979]: 385-92, i n. 1) i Puig (1987: 97, notes 1-3); i també la primera part de la tesi de doctorat de Parcerisas (1997). Quant al text objecte del present treball, la notícia directa i més recent que conec és un brevíssim esment a Bohigas (1979: 89).

to give directions for the proper for issuing so much as may be necessary for the service out of the episcopal revenues [del bisbe de Mallorca] sequestered in Minorca», but this was not possible, and De las Torres had to admit the «printing of it will be of no service to religion because there are not six people in the island that converse only in that language that can read [se sobreentèn: en català] and that the polite people read and understand Spanish very well, but won't look into a Spanish New Testament that comes from Protestant hands for fear of displeasing their clergy» (Cowie, 1956: 150).

Quant al manuscrit de la Bodleian Library, la primera notícia contemporània és la deguda a Pere Bohigas (1985 [1927]: 25), arran de la seva missió de 1927 a Anglaterra⁴. Seguint la portada del manuscrit i els registres locals, va donar a conèixer aquest *Nou Testament [...] traduït del grec en llengua Menorquina [sic]* com a anònim i datat del segle XVII —però com veurem, llevat que es tracta efectivament d'una traducció, tots i cadascun dels altres extrems poden ser falsats.

2. El manuscrit d'Oxford

El manuscrit d'aquesta traducció va ser adquirit pel bisbe anglicà *non-juror* Richard Rawlinson (1690 [old style: 1689]-1755) i, juntament amb la resta dels seus llibres i manuscrits, va ingressar a la Bodleian Library, com a llegat testamentari, el mateix any de la seva mort (Macray, 1890: 231) o bé un any després, el 1756 (Madan, 1895: 178). Les observacions que ofereixo en el present estudi es basen en la transcripció dels 58 primers folis del manuscrit Rawl[inson] A 421 de la citada biblioteca⁵, que inclouen els fragments següents dels evangelis: Mt 1-9.27 (ff. 3-24v), Mc 6.29-14.66 (ff. 25-48v) i Mt 16.26-21.13 (ff. 49-58v). Aquesta transcripció ha possibilitat confrontar alguns fragments de la traducció catalana —una petita mostra de la qual es publica tot seguit per primera vegada— amb la versió castellana de Reina/Valera o *Biblia del Càntaro* (Reina & Valera, 1990 [1569/1602]) i també fer la col·lació de certs passatges amb la Vulgata de la Bíblia llatina (Gryson, 1994), cosa que m'ha permès establir una determinada relació de filiació⁶. D'altra banda,

4. Amb posterioritat, Antoni-Joan Pons i Josefina Salord (1987: 92, n. 92) es van referir a aquesta notícia de Bohigas, i més tard Salord (1991: 497, n. 13) va ser la primera a suggerir que es podria tractar de la traducció del Nou Testament «into the Minorcan Language» del sacerdot cognominaat «De las Torres» que esmenta Gregory (1990: 244) recollint una informació anterior de Cowie (1956: 150), cap dels quals, tanmateix, no esmenta pas el manuscrit oxonià.
5. Portada: *El Nou Testament de Nostre Señor Jesus Christ; traduït del Grec en llengua Menorquina* (ms. Rawl. A 421, f. 1r). De fet, el manuscrit només és la traducció, i amb algunes llacunes, dels quatre evangelis, no pas de tot el Nou Testament (cf. Macray, 1862: col. 405: «The four Gospels, translated from the Greek into the dialect of Minorca; "traduït del Grec en llengua Menorquina". Codex cartaceus, in 4to, ff. 211, sec. xvii»; i Bohigas 1985 [1927]: 25). Val a dir que es pot observar un cert desordre en la continuïtat dels textos del manuscrit a causa d'un relligat defectuós.
6. Una de les característiques que revela l'estructura formal del text d'Oxford és que es tracta d'una versió protestant. És així com cal considerar els registres o breus resums de contingut, no de doctrina, a començament de cada capítol dels evangelis (que, sorprenentment, estan en llatí, a diferència de la *Biblia del Càntaro*, la qual els fa en castellà) o bé la disposició de cada versicle com si fos un paràgraf independent (val a dir que en l'edició del fragment, tant d'una traducció com de l'altra, que s'ofereix en el present treball s'ha optat per la disposició a línia seguida, a fi d'econo-

també he analitzat el llenguatge dels esmentats 58 folis. Tanmateix, a efectes operatius, he seleccionat només alguns indicadors lingüístics, als nivells d'anàlisi fonètica i gràfica, lèxica, i de morfologia verbal, els quals tot i no ser exhaustius són al meu parer suficientment representatius per definir el dialecte català usat a la traducció.

3. La base de la traducció del manuscrit d'Oxford

Malgrat el títol del manuscrit oxonià, que manifesta que els textos evangèlics van ser traduïts «del Grek», salta a la vista, com es pot observar comparant les dues versions de Mc 11.1-14 que dono a continuació en edició a dues columnes, que la traducció d'aquest manuscrit està íntimament relacionada amb la *Biblia del Càntaro* —val a dir que el manuscrit d'Oxford (ff. 38r-38v) segueix aquesta última gairebé paraula per paraula— i que, per raons de cronologia (que veurem després), de prestigi i de coneixement de llengües, degué ser (B) la que es va basar en (A):

(A) *Biblia del Càntaro*

1 Y como fueron cerca de Hierusalem, de Bethphage, y de Bethania, al monte de las Olivas, embia dos de sus Dicipulos: 2 Y dizeles, Yd al lugar que està delante de vosotros, y luego entrados [sic] en el, hallareys un pollino atado, sobre el qual ningun hombre ha subido: desatadlo, y traeldo. 3 Y si alguien os dixere, Porqué hazeys esso? Dezid que el Señor lo ha menester: y luego lo embiará acá. 4 Y fueron, y hallaron el pollino atado à la puerta, fuera, entre dos caminos, y desatollo. 5 Y unos que estaban allí, les dixeron, Que hazeys desatando el pollino? 6 Ellos entonces les dixeron como Iesus avia mandado: y dexaronlos. 7 Y truxeron el pollino à Iesus, y echaron sobre el sus vestidos, y el se sentó sobre el. 8 Y muchos tendian sus vestidos por el camino, y otros cortavan hojas de los arboles, y tendian por el camino. 9 Y los que yvan delante, y los que yvan de tras davan grita [sic] diciendo, Hosanna, Bendito el que viene en el nombre del Señor. 10 Bendito el Reyne que viene en el Nombre del Señor de nuestro padre David: Hosanna en

(B) Manuscrit d'Oxford

1 Y com se acostàsent a Jerusalem, a Bethphagé y a Bethània, prop de la montanya de les Olives, embia dos dicípols 2 y els diu: «Anau al poble que està davant de vosaltres y entrau en ell; trobareu un burro lligat, sobre el qual ningun home à muntat. Deslligau-lo y portau-lo. 3 Y si algú os digués res: “¿Per què eu feu?””, digueu que el Señor el ha de menester y presto el embiarà». 4 Y anàrent y trobàrent al burro lligat a la porta, fora, entre dos camins, y el deslligaren. 5 Y alguns dels que estàvent allí els diguérent: «¿Què feu deslligant el burro?» 6 Y ells entonces els diguérent com Jesús els avia manat, y els deixàrent anar. 7 Y portàrent el burro a Jesús y posàrent sobre ell les seues robes, y ell es sentà sobre ell. 8 Y molts esteniént els vestits per el camí y altres tallaven fulles dels albres y enrramaven el camí. 9 Y els que anàvent davant y darrere cridàvent dient: «*Hosanna! ¡Beneit el que ve en el nom del Señor!*» 10 ¡Beneit el Reyne de nostre pare David, el qual Reyne ve en el nom del Señor! *Hosanna en les altures!*» 11 Y entrà Jesús en Jerusalem

mitzar espai). Quant a la numeració dels versicles, vegeu la nota següent. Tots aquests usos ja suggereixen que l'autor de la versió catalana degué pertànyer a alguna església reformada, cosa que s'adiu amb les conclusions a què arribo.

las alturas. **11** Y entró el Señor en Ierusalem y en el Templo: y avendo mirado alrededor todas las cosas, y siendo ya tarde, saliose à Bethania con los Doze. **12** Y el dia siguiente, como salieron de Bethania, tuvo hambre. **13** Y viendo de lexos una higuera, que tenia hojas, vino à ver si quiça hallaria en ella algo, y como vino à ella, nada halló sino hojas: porque no era tiempo de higos. **14** Entonces Iesus respondiendo, dixo à la higuera, Nunca mas nadie coma de ti fruto para siempre, y esto oyeron sus discipulos.

y en el temple. Y avent mirat alllrededor totes les coses y sent ya tart, se'nt ixqué a Bet\h/à-nia avec els dotze. **12** Y el dia sigüient, com isxquérent de Bethània, tingué fam. **13** Y vent de llunt una figuera que tenia fulles, vingué a beure si encontraria alguna cosa enb ella. Y com a ella arribà no encontrà sinó fulles, perquè no era temps de figues. **14** Entonces Jesús, responnent, digué a la figuera: «{No} Jamai ningú menche del teu frut per a sempre!» Y assò eu oÿrent els dicípols.

A més, determinats calcs i lapsus serien força difícils d'explicar si no admetéssim que el traductor del manuscrit d'Oxford va tenir al davant, com a base, la Bíblia protestant de Reina/Valera⁷:

(A) Calcs: *Capernaïm* [Capernaum Cántaro, Capharnaum Vulgata] Mt 8.5, *trastornà* [trastornó C, evertit V] *les taules* Mc 11.15, *Mestre* [Maestro C, rabbi V] Mc 11.21; *no premediteu* [no premediteys C, nolite praecogitare V] Mc 13.11, *els avia donat señal comú* ['contrasenyà'; señal común C, signum V] Mc 14.44, *a la dreta de la Potència de Déu* [de la Potencia de Dios C, Virtutis V] Mc 14.62.

(B) Lapsus calami: *a ell oÿt* [a él oyd C] Mt 17.5, *sou<s>* [soys C] Mc 9.41.

Amb tot, cal no considerar pas els evangelis oxonians com una traducció servil de la *Biblia del Cántaro*. Encara que aquesta va ser sens dubte el text de partida, el traductor dóna tot sovint solucions que es desvien força de l'original castellà: de vegades innova, algunes vegades recorre a la Vulgata i d'altres s'entreveu, fins i tot, l'ús d'alguna versió en una tercera llengua, com ara el francès:

(A) Innovacions: *esta, de la seua pobrea posà tot lo que tenia, tota la seua sustància* [todo su alimento Cántaro, totum victum suum Vulgata] Mc 12.44, *els dies de les cençons* [de los panes sin levadura C, azyma V] Mc 14.1, *Este és el meu Fill amat en el qual yo em deleyte* [tomo contentamiento C, mihi bene conplacuit V] Mt 17.5.

(B) Calcs de la Vulgata: *contristat* [entristecido C, contristatus V] Mc 10.22, *Y estant Jesús sentat fronter del gazophilàcio* [dalante (sic) del arca de la ofrenda C, contra gazofilacium V] *mirava com el poble posava dinés en el gazophilàcio* [en el arca C, in gazofilacium V] Mc 12.41, *O generació incrèdula y perversa!* [O generación infidel y torcida C Mt 17.17, o generatio incredula et perversa V Mt 17.16] Mt 17.17.

7. Un argument suplementari sobre el text base usat per a la traducció és el format per la numeració dels versicles del manuscrit d'Oxford, la qual segueix estrictament la de la Bíblia (protestant) de Reina/Valera en aquells passatges en què aquesta se separa de la numeració de la Vulgata (per exemple, vegeu les diferències de numeració del passatge *o generatio incredula et perversa* esmentat *infra* en aquest mateix apartat).

(C) Lapsus de traducció i còpia: *no els impedi de venire* [venire V] Mt 19.14, *pare de famílies* [padre de familia C, patri familias V, patrem familias V —on s'interpreta com un plural la -s irregular de genitiu singular] Mt 20.1, Mt 20.11.

(D) Calcs del francès: *no sabien què li respondre* [que responderle C] Mc 14.40, *Este és el meu sanc* [+masculí] *del nou testament, que per molts és derramat* [que por muchos es derramada C] Mc 14.24; *desposada avec* ['amb'] *Joseph* Mt 1.13, *avec els dotze* Mc 11.11.

4. El dialecte català del manuscrit d'Oxford

La pàgina titular del manuscrit que tractem afirma, com hem vist, que els textos neotestamentaris van ser traduïts «en llengua Menorquina». Ara bé, a part del que podem observar, a títol de suplement, en el fragment (B) transcrit anteriorment, els diversos indicadors lingüístics desmenteixen feiaentment aquesta asseveració.

De fet, els trets lèxics perfilen en conjunt un text netament en català *valencià* (cf. DCVB i DECLC, ss. vv.)⁸; per exemple:

(A) Valencianismes: *estrela* 'estrella' Mt 2.2, *eixirà* Mt 2.6, *eixiràs* Mt 5.26, *exia* [sic] Mt 3.5, *gocharen* 'van gaudir' Mt 2.10, *raïl* 'arrel' Mt 3.10, *red* 'xarxa' Mt 4.18, *plet* 'plet' Mt 5.40, *pardals* 'ocells' Mt 6.26, *hui* 'avui' 14.30, *encontrèn* Mt 7.14, *els encontrà altra volta dormint* Mc 14.40 [però *els trovà dormint* Mc 14.37], *arena* 'sorra' Mt 7.26, *a baix* 'a sota' Mt 8.9, *raboses* 'guineus' Mt 8.20, *reñient* 'renyaven' Mc 10.48, *rames* 'branques' Mt 21.8, *montaña* Mc 6.46, *vesprada* 'tarda' Mc 6.47, *ménxent pa sinse llavar-se* 'sense rentar-se' Mc 7.5, *judeus* 'jueus' Mc 7.3, *en els morros* ['llavis'] *em honra* Mc 7.6, *chitada* 'ajaguda' Mc 7.30, *milacre* 'miracle' Mc 9.39, *espales* 'espatles, espatlles' Mc 10.21, *cànter* 'gerra' Mc 14.13, *canterelles* 'càntirs' Mc 7.4, *farts* 'tips [de menjar]' Mt 5.6, *segreta* 'retret, comuna' Mc 7.19, *dos voltes* Mc 14.30, *setanta voltes set* Mt 18.22, *reposeu un poc* Mc 6.31, *un poc avant* Mc 14.35, *obedixent* 'obeeixen' Mt 8.27, *gabinet* 'ganivet' Mc 14.47.

(B) Castellanismes valencians: *entonces* Mt 2.7, *sombra* Mt 4.16, *asombrats* Mc 9.6, *ganado* 8.32, *ruído* Mt 9.23, *coixo* 'coix' Mc 9.45, *cego* Mc 6.52, *compañero* Mt 18.29, *hereder* 'hereu' Mt 19.29, *sentant-se a la taula* Mt 9.10, *fruit* 'fruit' Mt 3.10, *llebadura o llebat* Mc 8.15, *tropeses* 'ensopueguis' Mt 4.6.

Quant als indicadors sobre morfologia verbal, trobem també desinències típicament valencianes (cf. Martí, 1994: 184-204):

- Amb tot, no deixen de sorprendre alguns trets escadussers que podríem etiquetar de «catalanismes», com *fonc sortida* Mt 9.26 [aquest sol cas de *sortir* per desenes de formes d'*eixir*], *petiita* [Adj] Mt 2.6, *petiits* [Nom] Mc 9.14, *miñó* Mt 18.6 o *Llevau-se* 'lleveu-vos' Mt 17.7 [alternant amb formes d'*alçar*], els quals són avui dia desusats en valencià corrent; o certes formes verbals, que inclouen dobles com *complis/complira*, *venir/vindre*, *recebeis* 'recebeix' [< *recebir*]/*rebran* [< *rebre*], etc., que actualment presenten una solució única en valencià comú, divergent de la del català de Catalunya. Tots aquests trets, però, deuen respondre més a antics estats de llengua amb una certa fluctuació de solucions que no pas a cap tendència estandarditzadora *avant la lettre*.

(A) Indicatiu present: *yo... batege* Mt 3.11, *yo et mane* Mc 9.25.

(B) Indicatiu present (incoatiu): (1) en *ix*: *oferisx* Mt 8.4, *complixs* Mt 7.24; però també (2) en *eix*: *procedeixes* Mt 5.37, *vesteis* ‘vesteix’ Mt 6.30.

(C) Subjuntiu present (incoatiu): (1) en *ixc*: *ixca* Mt 5.45, *consistixca* Mt 18.16, *escarnixquen* Mt 20.19, *perisca* Mt 5.18; però també (2) en *eixc*: *fereisxca* Mt 5.39, *conseedisques* Mc 10.35, *converteisquen* Mt 4.3; (3) a més de la clàssica en *esc*: *cometesca* Mt 5.32.

(D) Subjuntiu present: *Ans que el gall cante dos voltes* Mc 14.72, *No adulteres, no mates, no furtes, no digues fals testimoni, no engaïes* Mc 10.19.

(E) Subjuntiu imperfect: (1) ròtic: *per a què es complira lo que el Señor avia parlat* Mt 2.15, *ans que es juntaren fon trobada preñada* Mt 1.18, *si portares la oferta al altar y allí recordares* Mt 5.23, *si amàreu als que os amen* Mt 5.46, *si tinguéreu fe* Mt 17.20; però també (2) el clàssic, sigmàtic: *per a què es complís lo que el Señor avia dit* Mt 1.22, *manà que se'n anasen* Mt 8.18, *que ningú eu sabés* Mc 7.24, *el reñient per a què callàs* Mc 10.48, *si el chermà de algú morís y deixàs muller* Mc 12.19, *si yo tocàs* Mt 9.21.

I, més en general, trobem moltes altres formes verbals típicament valencianes, com ara:

corris-lo ‘corrig-lo, corregeix-lo’ Mt 18.15, *dia* ‘deia’ Mc 9.7, *díent* ‘dien, deien’ Mc 9.26, *yo fas* ‘faç, faig’ Mc 10.29, *fea* ‘feia’ Mt 9.23, *facau [sic]* ‘façau, feu’ Mt 6.1, Mt 6.8, *llix* ‘lilig, llegeix’ Mc 13.14, *obri* ‘obre’ Mt 7.8, *recullgau* ‘recolliu’ Mt 6.19, *Tu eres* [‘ets’] *el Mesies* Mc 8.29, *tu eres de ells, perquè eres galileu* Mc 14.70, *fon* ‘fou, va ser’ Mt 1.6, *fonc* ‘fou, va ser’ Mt 2.18, *està-te* [‘estigues’] *allí* Mt 2.13, *à segut* ‘ha sigut’ Mt 9.33, *Tin* [‘tingues’] *misericòrdia* Mt 9.27, *Detín la ira* Mt 18.29, *traent* ‘traient’ Mc 14.47, *vindre* Mt 16.28, *vengut* ‘vingut’ Mt 5.17, *venguts* Mc 8.3, *veen* ‘veien’ Mc 6.50, *veia* ‘veia’ Mc 8.23, *vullga* ‘vulgui’ Mt 5.40.

A més, els trets fonètics i gràfics permeten afinar encara més la localització del dialecte del text i circumscriure'l al parlar conegut per *apitxat*, característic del centre del País Valencià i que té per nucli principal la ciutat de València. Aquest parlar es caracteritza fonamentalment, d'una banda, per ensordir les /dʒ/, /z/ i /dz/ del valencià comú i confondre-les, respectivament, amb /tʃ/, /s/ i /ts/; i, de l'altra, per confondre la /v/ del valencià general amb /b/ (Veny, 1993: 151-74). Així, al costat de les grafies tradicionals i etimològiques, corresponents a parlars no apitxats, no és estrany trobar en el manuscrit confusions com:

(A) *meche* Mt 9.12, *cor[r]echa* Mt 3.4, *hacha* ‘haja, hagi’ Mt 3.10, *netecharà* Mt 3.12, *puchà* Mt 5.1, *enuchés* Mt 5.22, *netechar* Mt 8.2, *chitada* Mt 8.14.

(B) *vició* Mt 17.9, *asse* Mt 18.6, *ocació* Mt 18.9, *precentats* Mt 19.13, *precidents* Mc 13.9, *reçuitarà* Mc 9.31 [però *reçuitar* Mc 8.31]; o, inversament: *mostasa* Mt 17.20, *osiosos* Mt 20.3, *plasa* Mt 20.3 [però *plaça* Mc 7.4], *dozents* ‘dos-cents’ Mc 6.37, *fasa* ‘faça, faci’ Mc 10.51 [però *faça* Mc 9.39], *se acostàsent* Mc 11.1, *pasechar-se* Mc 12.38, *Mesies* Mc 12.35, *posesions* Mt 19.22;

(C) *herva* Mt 6.30, *veure* ‘beure’ Mc 7.4, *trovareu* Mt 7.7, *trevalladors* Mt 9.37, *devades* Mt 10.8, *revut* Mt 10.8; o, inversament: *abec* [< francès *avec* ‘amb’] *Abraham* Mt 8.11, *nòbio* Mt 9.15, *enbiant-los* Mt 2.8, *cambiadors* Mt 21.13, *beure* ‘veure’ Mc 11.13, *gabinet* ‘ganivet’ Mc 14.47.

incloent-hi els dobles gràfics:

(A) *yo...* *batege* Mt 3.11 [però *batecharà* Mt 3.11], *achenollan-se de genolls* Mt 17.14, *dejunat* Mt 4.2 [però *dechunem* Mt 9.14], *jermà* Mt 4.18 [però *chermà* Mt 7.3] *rebutjar* Mc 10.2 [però *rebuchar* Mc 10.4].

(B) *passar* Mc 6.48, *passaran* Mc 13.31, *passàs* Mc 14.35 [però *pasant* Mt 9.27, *passaran* Mc 13.31], *possible* Mc 14.35, *possibles* Mc 14.36 [però *posible*, *impossible* Mt 19.26], *alzàrent plenes de troços* Mc 8.19 [però *alzàrent* Mc 8.8].

(C) *bell* ‘vell’ Mt 9.16 [però *vells* Mt 9.17], *avità* Mt 2.23 [però *habità* Mt 4.13], *bé* ‘ve’ Mt 21.5, [però *ve* Mc 11.10], *Arrivant* Mt 20.9 [però *arribà* Mc 8.22], *llebat dels phariseus y del llevat* (sic) *de Herodes* Mc 8.15, *biuda* Mc 12.41 [però *viudes* Mc 12.40].

5. L'autoria del manuscrit d'Oxford

Ni el manuscrit ni les fonts codicològiques ofereixen cap indicació sobre el traductor dels evangelis de la Bodleian Library. Tanmateix, a falta de dades més concloents, com les que poden aportar en el seu moment els arxius de la Society for Promoting Christian Knowledge (SPCK), de Londres, la hipòtesi més plausible és que el traductor dels evangelis oxonians va ser el reverend Lluís (Louis) de las Torres, sobretot perquè sabem gràcies a Henry Newman —secretari de la SPCK de 1708 a 1743— que Torres havia emprès la tasca de traduir el Nou Testament (de fet, com hem vist, més aviat només els quatre evangelis) «into the Minorcan language» (Cowie, 1956: 150). Quant a això últim, però, sorgeix la qüestió que el text, com s'ha demostrat, és més aviat en *Valencian language* que no pas en *Minorcan language*. Ara bé, aquest no sembla un problema insalvable. Una primera explicació és que el traductor, o un eventual col·lector, hagués posat el sorprenent rètol de «en llengua Menorquina» a la pàgina titular perquè, malgrat fer servir el català valencià, la traducció anava *adreçada*, de fet, als menorquins. Una altra possibilitat, que no exclou l'anterior, és que Torres, com a eclesiàstic i membre del cos diplomàtic, devia posseir un cert bagatge cultural (cosa que inclouria, per exemple, saber llatí i francès) i també devia tenir, com altres paisans i contemporanis seus, alguna mena de consciència sobre la identitat bàsica dels diversos dialectes del català, ja fos la mitificada pel llemosinisme o fins i tot alguna de més clara i explícita⁹. Així, és ben possible que l'autor considerés que la llengua de la

9. Quant a llemosinisme i llemosistes, vegeu Rafanell (1991). Pel que fa a posicions més definides de contemporanis valencians de Torres, sobre la unitat dels dialectes catalans, vegeu Sanchis Guarnier (1972: 32-33, 172), sobre afirmacions de: Gaspar Escolano el 1610, Josep Rodríguez el 1703, Vicent Ximeno el 1747, Lluís Galiana el 1763; Fuster (1976: 143-44), sobre proves indirectes a càrrec de Gregori Mayans (1699-1781) i de Francesc Pérez Bayer (1711-1794); Casanova (1995

seva traducció (el *català* valencià d'ell) era també, essencialment, la llengua dels menorquins (el *català* menorquí d'ells) i, doncs, apta per a aquests, i que davant d'això la *qüestió de noms* fos una cosa secundària.

Altres possibles traductors, però molt menys probables, podrien haver estat Manuel Mercader o bé Joaquim Llorenç Villanueva —aquest últim, només, si el manuscrit oxonià fos posterior a la datació que li atribueixen els catàlegs de la Bodleian Library (el segle XVII) o bé a la que proposo aquí (ca. 1735)¹⁰. Tots dos eren eclesiàstics, tots dos valencians, i tots dos van viure a les Illes Britàniques (Mercader està documentat a Anglaterra entre 1714 i, com a mínim, 1728; Villanueva, a Anglaterra i Irlanda entre 1823 i 1833). El primer va viure a Menorca de 1712 a 1714, on va exercir com a vicari general, i era un reconegut anglòfil; el segon va ser un abanderat de les traduccions bíbliques a les llengües vernacles i se sap que ca. 1830 va competir sense èxit amb Josep Melcior Prat per traduir, per a la British and Foreign Bible Society, el Nou Testament al català (IBEC, 1989: xvi-xvii).

Manuel Mercader (València? ca. 1680? - Menorca? ca. 1730?) va viure diversos anys a Anglaterra com un dels representants de l'illa de Menorca davant del govern britànic, però és poc probable que fos ell el traductor dels evangelis d'Oxford: malgrat algunes acusacions de vel·leitats anglicanitzants, i d'haver-se casat, sembla que sempre va mantenir la seva fe catòlica, i que per això hauria mirat de no infringir la regla IV de l'Índex, referent a la prohibició de traduir els textos bíblics a les llengües vulgars (norma que no va ser aixecada per Roma, i amb restriccions, fins a 1757), o de no fer servir una versió castellana protestant com a base per a la traducció. Tanmateix, procedint d'una antiga família aristocràtica valenciana, és molt probable que hagués nascut o s'hagués criat a la ciutat de València —cosa que concordaria amb el parlar *apitxat* en què està escrit el manuscrit oxonià—. D'altra banda, i a diferència de Torres, de qui no ens consta que hagués viscut mai a Menorca, a Mercader no li hauria calgut cap reflexió teòrica especial sobre la unitat del català: ell mateix degué experimentar-la personalment durant la seva estada a l'illa. Ara bé, un argument contra l'autoria de Mercader és que la seva experiència interdialectal a la Balear Menor l'hauria empès, versemblantment, a acostar la seva traducció als lectors menorquins i, doncs, hauria tendit a acomodar-los-la dialectalment —però el fet que el text no incorpori menorquinismes reforça la hipòtesi que no degué ser-ne el traductor.

Així mateix, però per motius diferents, també es pot descartar Joaquim Llorenç Villanueva (Xàtiva, 1757-Dublín, 1837) com a autor de la traducció del manuscrit oxonià, i en el seu cas completament: sabem que en una data entre 1828 i 1832 va

[1993]: 394-95), sobre Joan Antoni Mayans (1718-1801), germà de Gregori; Fuster (1989 [1986]: 25), sobre dues consideracions de la llengua de Vicent Garcia per part dels germans Mayans el 1737 (Gregori) i el 1783 (Joan Antoni), i Comas (1985 [1964]: 435), sobre una coneguda declaració pública del bisbe Josep Climent el 1766 referida a la unitat lingüística de catalans i valencians.

10. La biobibliografia relativa a aquests dos personatges no és escassa: sobre Mercader, vegeu per exemple els índexs de Gregory (1990: 285, s.v. «Mercader, Manuel»), de Mata (1994: 354, s.v. *id.*), de Laurie (1994: 288, s.v. *id.*) i de Sloss (1995: 338, s.v. *id.*); sobre Villanueva, els de Bonet (1984: 774, s.v. «Villanueva, Joaquim Llorenç») i la GEC, 15 (1980): 525, s.v. «Villanueva i Astengo, Joaquim Llorenç»).

iniciar una traducció al català del Nou Testament, però com que el manuscrit d'Oxford degué ser adquirit per Rawlinson durant la seva vida adulta (ca. 1715-1755) i va ingressar a la Bodleian Library el 1755 o 1756, l'important decalatge cronològic seria suficient per excloure'l de tota eventual autoria —a part del fet que Villanueva era natural d'una zona no apitxada—. (Val a dir, naturalment, que aquesta exclusió no elimina pas la possibilitat que hagués pogut consultar el text oxonià per a la seva pròpia traducció.)¹¹

6. Lluís de las Torres (ca. 1693-1739): esbós biogràfic

Fins ara, l'única font sobre Lluís (Louis) de las Torres —desconeguda fins avui per la bibliografia hispànica— és Cowie (1956: 149-52), el qual va extreure les seves dades dels arxius de la SPCK¹². L'explotació d'aquesta font ha permès deduir amb força precisió l'any de naixement de Torres i també esbossar la seva vida a Anglaterra i Jamaica. Si admetem que va ser ell el traductor al valencià *apitxat* del manuscrit de la Bodleian Library, aquest clergue hauria de procedir de la regió central del País Valencià i haver-hi nascut cap al 1693, ja que Henry Newman, arran de la conversió de Torres a l'anglicanisme (el 1733), el va trobar «a grave, good-tempered man, *turned of 40 years of age*» (Cowie, 1956: 149; la cursiva és meva).

Torres havia estat un dels dotze capellans de l'ambaixada espanyola prop de la cort de Sant Jaume i, en produir-se la seva desafecció, l'ambaixador va intentar fer-lo arrestar i repatriar-lo, però Torres va trobar l'efectiva protecció del ministre William Stanhope (cosí del famós general James Stanhope, estadista i conqueridor de Menorca el 1708), a qui havia conegut quan aquest era ambaixador britànic a Madrid (ca. 1717-1718 i ca. 1721-1725). Per evitar-li qualsevol mal per part dels seus antics companys de l'ambaixada, Newman va decidir enviar-lo el 1733 a Windsor, on «with the help of one of the canons, Daniel Waterland, the theologian, De las Torres translated the New Testament “into the Minorcan Language”» (Cowie, 1956: 150). (I com que sabem que Torres va viure a Windsor, segons sembla, fins a finals de 1737 o començaments de 1738 [ibíd.: 150-52], cal pensar que degué

11. Un altre possible i teòric traductor del manuscrit oxonià podria haver estat algun valencià resident a Menorca abans de la primera dominació britànica (per tant, més aviat, a finals del segle XVII —i això podria explicar la datació dels catàlegs anglesos, si aquesta no fos errònia, com tot sembla indicar—). Aquest hipotètic traductor s'hauria pogut traslladar a Anglaterra i des d'allà hauria intentat fer proselitisme anglicà; però el cas, de tan excepcional i notori, hauria d'haver deixat alguna petja en l'abundant historiografia menorquina, i tanmateix no en conec cap referència.
12. No menys de 24 cartes, a més de les actes de les reunions de la SPCK, fan aparentment referència a “Louis” de las Torres, en aquella saó *protégé* de Henry Newman. Tanmateix, aquest fons documental està fora de consulta a hores d'ara. A causa de la defunció de l'últim arxiver de la Societat, el seu actual secretari general, Paul Chandler, em va informar (carta de 7 de juliol de 1997) que els arxius de la SPCK estaven sent catalogats en aquells moments en una base de dades amb vista a ser traslladats a la Cambridge University Library, i que en l'interim restaven incommunicables. Amb posterioritat (carta de 10 de juny de 1999), el mateix funcionari m'ha fet saber que els arxius ja hi havien estat traslladats, tot i que encara no es podien consultar perquè no havia acabat el procés de catalogació.

ser en el lapse d'aquests quatre o cinc anys que hi va traduir els evangelis conservats a la Bodleian Library.)

Els diversos intents de Newman per trobar a Torres un sosteniment econòmic estable, inclosa una capellania interina a la Royal Navy, preferentment a la flota del Mediterrani, no van tenir gaire èxit. Així les coses, les seves condicions de subsistència van esdevenir cada dia més precàries, i encara es van agreujar més pels diners que ell mateix va esmerçar a ajudar el cavallerís de l'ambaixada espanyola, que també s'havia convertit; pel fet d'haver-se casat, segons consta, amb «a poor widow»; i perquè alguns dels que l'havien ajudat econòmicament fins llavors, malgrat les garanties de Newman i la confiança que aquest sempre li va professar, van posar en dubte la sinceritat de la seva nova fe i fins i tot van arribar a sospitar que pogués ser un espia al servei d'Espanya o de Roma. Però la situació de Torres es va complicar encara més. Va tenir un fill, i trobar una sinecure a l'església d'Anglaterra es va mostrar impossible, entre altres coses, segons explicava Newman, a causa de «his want of English» (Cowie, 1956: 151-52). Així, i malgrat els perills que això li podria haver reportat, va sol·licitar el 1735 una destinació a Menorca, que li va ser denegada. Finalment, va ser nomenat capellà del navili de guerra *Falmouth*, que salpava cap a Jamaica. S'hi va embarcar a començaments de 1738 i després d'una escala a Madeira, on la Inquisició local va intentar seduir-lo, va arribar a l'illa del Carib, on el seu governador el va presentar a la comunitat de Queen's Castle, a l'extensa *parish* de Saint Mary, una de les demarcacions administratives en què es divideix Jamaica. Però Torres no degué adaptar-se bé al Nou Món i hi va morir el 1739 víctima d'unes violentes febres¹³.

7. Conclusions

L'anàlisi lingüística, la col·lació de textos i la discussió de certes fonts secundàries han permès:

1. Adscriure el text de la Bodleian Library al valencià *apitxat*, no pas al menorquí, la traducció dels evangelis de la Bodleian Library d'Oxford.
2. Revelar que la versió de la Bíblia utilitzada com a base per a la traducció no va ser la Bíblia grega, sinó la traducció protestant castellana de Reina/Valera, amb aportacions de la Vulgata llatina i potser d'altres versions (en primer lloc, franceses).
13. Pel que sabem, Torres no va ser pas l'únic convertit hispànic al protestantisme que es va establir a Anglaterra durant el primer terç del segle XVIII. A part del cavallerís de l'ambaixada esmentat més amunt, Menéndez Pelayo (1963 [1965]: 112-18) cita tres conversos més que hi van viure, a part d'una «Congregación española» a Londres composta per «muchos oficiales» anglesos que havien servit a la guerra de Successió, entre els quals el general James Stanhope (secretari d'estat i primer ministre entre 1714 i 1721), y «algunos militares españoles». En la biografia dels eclesiàstics conversos, no deixen d'observar-s'hi alguns paral·lelismes amb la vida de Torres, com aquell que, gràcies a Stanhope, va obtenir un càrrec de capellà en un navili de guerra, o bé les penúries econòmiques d'un altre.

3. Deduir, amb un grau de probabilitat molt elevat, que l'autor de la versió dels Evangelis d'Oxford va ser el clergue, suposadament valencià, Lluís (Louis) de las Torres (ca. 1693-1739), el qual els hauria traduït a Windsor entre 1733 i 1737-38.

Entre les perspectives que s'obren a partir d'ara, el primer pas que caldria emprendre hauria de ser el d'editar els evangelis en català de la Bodleian Library, amb estudi preliminar i notes. L'interès d'aquesta edició seria múltiple: per a la història de les traduccions al català (especialment, les bíbliques), per a la història social de la llengua catalana (la consciència de la seva unitat per part de l'autor) i per a la història interna de la llengua i la dialectologia històrica del català (l'estudi d'una varietat dialectal determinada, en un registre determinat, durant una època determinada); finalment, hauria d'ajudar a esvair qualsevol dubte que encara pogués subsistir sobre l'autoria de la traducció del manuscrit d'Oxford¹⁴.

14. Quant a l'estudi purament lingüístic, la seva realització suposaria la possibilitat d'establir un pont amb estudis diacrònics similars dels segles XVII i XIX, especialment valencians, i no deixarien d'aparèixer grates sorpreses per als lingüistes històrics (així, posant només com a exemple una part molt petita d'aquesta anàlisi, el lexicògraf podria constatar que en els 58 folis que han estat sumàriament revisats aquí, hi apareixen no menys de cinc hàpaxs: *veïnanza* 'rodalies' Mc 6.55, *estater* 'certa moneda grega' Mt 17.27, *lletrer* 'rètol' Mc 12.16, *moixicons* 'bufetades' Mc 14.65, *els dies de les cenceïes* 'dels pans àzims' Mc 14.1.).

Pel que fa a l'autor de la traducció, la primera tasca que caldria fer hauria de ser l'exploració dels arxius de la SPCK així que fossin accessibles. D'altra banda, atès que Torres havia estat capellà catòlic, altres possibles fonts primàries sobre ell serien la documentació generada pels seus estudis al seminari, per la seva ordenació sacerdotal i per les seves destinacions eclesiàstiques, tot això versemblantment en arxius diocesans hispànics, especialment als valencians. També, havent-se donat en el seu cas la deserció d'una legació diplomàtica seguida d'apostasia, poden existir més dades sobre el nostre eclesiàstic en documents relatius al personal de l'ambaixada i en dossiers de la Inquisició espanyola —i fins i tot de la portuguesa, de Madeira—. Pel que fa a aquestes fonts, val a dir que no han donat fruit fins al moment unes recerques preliminars a distància que he emprès prop dels arxius del Ministeri d'Afers Estrangers espanyol i a la secció d'Estat de l'Archivo Histórico Nacional, de Madrid (la seva secció del Sant Ofici no ha estat consultada).

D'altra banda, com que Henry Newman (secretari de la SPCK); Richard Kane (governador de Menorca entre 1712 i 1736), i William Wake (arquebisbe de Canterbury, 1657-1737), van mantenir correspondència recíproca sobre prosèlits anglicans i sobre l'organització eclesiàstica de Menorca (Cowie, 1956: 28, 60, 144, passim; Sykes, 1957: 208, 215-19; Gregory, 1990: 244, passim; Sloss, 1995: 220; Mata, 1994: 242, 255, passim; Laurie, 1994: 208), no és descartable l'existència de referències a Torres en l'epistolari de Wake conservat a la Christ Church College Library, d'Oxford; en els documents arxius de Kane; o bé en els documents de Newman continguts als fons de Rawlinson i que aquest va llegar a la Bodleian Library (Macray, 1890: 240) —a més dels de la SPCK—. (Val a dir, també, que segons sembla [ibíd.: 238], Rawlinson va adquirir cap a 1741 papers que havien pertangut, precisament, a Wake i que van acabar a la Bodleian Library després d'haver passat per la Christ Church College Library —els Evangelis d'Oxford entre ells?).

A més, també es podria col·locar la traducció del Nou Testament de Prat i la del fragment de sant Mateu que va traduir Villanueva, si es conservés a Anglaterra, amb el manuscrit de la Bodleian Library, a fi de determinar si aquest últim va poder servir-los de base. Així mateix, sent força versemblant que Mercader hagués enviat des de Londres correspondència autògrafa a les autoritats menorquines, se'n podria comparar la lletra amb la del manuscrit oxonià, si fos autògraf de Torres, per descartar, complementàriament, que en fos el traductor.

Bibliografia

- BOHIGAS, Pere (1989). «Bíblia als Països Catalans». A MOLAS, Joaquim; MASSOT, Josep (dirs.). *Diccionari de la literatura catalana*. Barcelona: Edicions 62.
- 1985 (1927; 1930). *Sobre manuscrits i biblioteques*. Barcelona: Curial i Abadia de Montserrat.
- BONET, Joan. 1984 (1979). *L'Església catalana, de la Il·lustració a la Renaixença*. Barcelona: Abadia de Montserrat.
- 1992 (1984). «La Renaixença que no ens deixà la Bíblia catalana en publicà fraccions escollides». *Estudis Universitaris Catalans*, 27, p. 299-316.
- CASANOVA, Emili. 1995 (1993). «La llengua a València». A BALSALOBRE, Pep; GRATACÓS, Joan (eds.). *La llengua catalana al segle XVIII*. Barcelona: Quaderns Crema.
- COMAS, Antoni. 1985 (1964). *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Ariel. Vol. V: *Part Moderna*.
- CONQUES, Jeroni (1976). *Llibre de Job. Versió del segle XVI*. Ed. Jaume Riera. Barcelona: Universitat i Curial.
- COWIE, Leonard W. (1956). *Henry Newman. An American in London 1708-43*. Londres: Society for Promoting Christian Knowledge.
- CORELLA, Joan Roís de (1985). *Psalteri*. A LÓPEZ QUILES, Joan; RIBES, Vicent (eds.). València: Generalitat Valenciana, «Saó»; Barcelona: Abadia de Montserrat.
- DÍAZ, Romuald; UBACH, Bartomeu (1971). «Les versions bíbliques als Països Catalans». *Gran Enciclopèdia Catalana*, 3, p. 529, s.v. «Bíblia».
- FUSTER, Joan (1976). *La Decadència al País Valencià*. Barcelona: Curial.
- 1989 (1986). «Català i castellà entre els valencians de la Il·lustració». A FERRANDO, Antoni (ed.). *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1986)*. València: Institut de Filologia Valenciana; Barcelona: Abadia de Montserrat. Vol. VIII: Àrea 7: *Història de la llengua*.
- GREGORY, Desmond (1990). *Minorca, the Illusory Prize. A History of the British Occupations between 1708 and 1802*. Rutheford, Madison, Teaneck: Fairleigh Dickinson University Press; Londres, Toronto: Associated University Presses.
- GRYSON, Roger (ed.) (1994). *Biblia sacra iuxta vulgatam versionem*. Stuttgart: Deutsche Bibelsellschaft.
- IBEC (1989). *Lo Nou Testament*. Trad. Josep Melcior Prat. Facsímil de la 2a ed. (1835). Barcelona: Institució Bíblica Evangèlica de Catalunya.
- MACRAY, Guglielmus D. (1862). *Catalogi manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae...* Oxford: e Typographeo Academico. Vol. I: *Codices Rawlinsoniani*.
- MACRAY, William Dunn (1890). *Annals of the Bodleian Library*. Oxford: Clarendon Press.
- MADAN, Falconer (1895). *A Sumary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford...* Oxford: Clarendon Press. Vol. III: *Collections Received during the 18th Century*.
- MARTÍ, Joaquim (1994). *El «Libre de Antiquitats» de la seu de València*. València: Institut Universitari de Filologia Valenciana; Barcelona: Abadia de Montserrat. Vol. II.
- MATA, Micaela (1994-). *Menorca britànica: Pugna, pasividad y progreso*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis. Vol. I (1994): *La reina Ana y Jorge I: 1712-1727*.
- MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino 1963 (1965). *Historia de los heterodoxos españoles*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Vol. V: *Regalismo y Enciclopedia*.
- PARCERISAS, Francesc (1997). *Traducció, edició, ideologia. Aspectes sociològics de les traduccions de la «Bíblia» i de l'«Odissea» al català*. Tesi de doctorat, edició en microforma. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Traducció i Interpretació.

- PONS, Antoni-Joan; SALORD, Josefina (1987). «La literatura catalana de Menorca a estudi: Un estat de la qüestió». *Randa*, 21, p. 89-107.
- PUIG, Armand (1987). «Les traduccions bíbliques catalanes en el segle XIX». *Revista Catalana de Teologia*, 12, p. 97-116.
- RAFANELL, August (1991). *Un nom per a la llengua. El concepte de llemosí en la història del català*. Vic: Eumo; Girona: Estudi General de Girona.
- REINA, Casiodoro de; VALERA, Cipriano de (trads.) 1990. (1569/1602). *Sagrada Biblia. Traducción de... (1562). Revisión de... (1602). Facsímil*. Madrid: Sociedad Bíblica.
- SALORD, Josefina (1991). «Presències de l'espiritualitat il·lustrada a Menorca». *Revista de Menorca*, 82, p. 489-508.
- SANCHIS GUARNER, Manuel (1972). *La llengua dels valencians*. València: L'Estel [=3 i 4].
- SLOSS, Janet (1995). *Richard Kane, Governor of Minorca*. Tetbury: Bonaventura Press.
- SYKES, Norman (1957). *William Wake, Archbishop of Canterbury 1657-1737*. Cambridge: University Press.
- VENTURA, Jordi (1993). *La Bíblia valenciana. Recuperació de la història d'un incunable en català*. Barcelona: Curial.
- VENY, Joan (1993). *Els parlars catalans (Assaig de síntesi)*. Palma: Moll.